

PAPER DETAILS

TITLE: TUVA TÜRKÇESİNDE ZAMİR KÖKENLİ FİİLLER VE BU FİİLLERDEN TREMİS
SÖZCÜKLER

AUTHORS: Emin Erdem ÖZBEK

PAGES: 1017-1040

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2665311>

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 11/3 2022 s. 1017-1040, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

TUVA TÜRKÇESİNDE ZAMİR KÖKENLİ FİİLLER VE BU FİİLLERDEN TÜREMİŞ SÖZCÜKLER

Emin Erdem ÖZBEK*

Geliş Tarihi: Mart, 2022

Kabul Tarihi: Eylül, 2022

Öz

Bu incelemede, Tuva Türkçesinde zamir kökenli fiiller ve bu fiillerden türemiş sözcükler incelenmiş; Tuva Türkçesinin ilgi çekici özelliklerinden olan bu kategoriye ait sözlerin bir arada gösterilmesi hedeflenmiştir. Çalışma için Tuva Türkçesine ait sözlükler, gramerler ve edebî metinlerden derlenen malzeme, ortak kök veya gövdeden türeme özelliğine göre sınıflandırılmış; morfolojik ve semantik olarak incelenmiştir. İncelemede, yapıları bakımından bu fiiller üç gruba ayrılmıştır: *ınça*, *mınça* ve *kança* zamir tabanlarından türeyenler; *çü/çüü* soru zamirinden türeyenler; {+LA-} ekiyle türeyenler. Her bölümde ilgili sözcüklerin yapı özellikleri tartışılmış, bu fiillerden türeyen sözcüklerin kullanımları örnek cümlelerle gösterilmiştir. İncelemedeki bulgulara göre; yapısı ilk bakışta açık olmayan birinci gruptaki fiillerin *ınça*, *mınça*, *kança* tabanları ile *kıl-* fiilinin kaynaşmasından; ikinci gruptakilerin de *çü/çüü* zamiri ile *bol-* fiilinin kaynaşmasından oluştuğu tespit edilmiş; söz konusu fiillerden türemiş pek çok biçimin, Tuva Türkçesinde gramerleşme ve sözlükselleşmenin tipik örnekleri arasında yer aldığı görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Tuva Türkçesi, zamirler, fiiller, sözlükselleşme, gramerleşme.

PRONOMINAL VERBS AND THEIR DERIVATIVES IN TUVAN

Abstract

In this study, pronominal verbs and their derivatives in Tuvan are examined and it is aimed to represent the words in this category in Tuvan as a whole. The material of the study is classified according to sharing the common root or stem, analysed morphologically and semantically. In the study, these verbs are classified into three groups in terms of their structures: derivations of *ınça*, *mınça*, *kança*; derivations of interrogative pronoun *çü/çüü*; derivations through {+LA-}. In each section, structural aspects of these words are discussed and their usages are represented by sample sentences. According to the findings of the study, it is concluded that the verbs, whose structures are not clear at first sight, in the first group are formed by fusion of the words *ınça*, *mınça*, *kança* and *kıl-*; second group is formed by fusion of the words *çü/çüü* and *bol-*. The forms derived from these verbs are typical samples of grammaticalization and lexicalization in Tuvan.

Keywords: Tuvan, pronouns, verbs, lexicalization, grammaticalization.

* Dr. Öğr. Üyesi; Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, erdem.ozbek@balikesir.edu.tr

Giriş

Tuva Türkçesinde zamirlerden türemiş ve bir bölümü oldukça işlek kullanıma sahip fiiller bulunmaktadır. Çeşitli yollarla oluşmuş bu fiilleri üç grupta değerlendirmek mümkündür: 1. *ınça*, *minça*, *kança* zamir tabanlarından türemiş fiiller, 2. *çü/çüü* soru zamirinden türemiş fiiller, 3. {+LA-} ekiyle türemiş fiiller. Bu fiillerden türeyip farklı tür ve görevlerde kullanılan pek çok sözcük bulunmaktadır. Yapıları itibarıyla dikkat çekici olan bu sözcükler, gramerleşme ve sözlükselleşme süreçleri bakımından da tipik örnekler arasındadır. Tuva Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde bu tür fiil yapılarının varlığına kimi kaynaklarda doğrudan veya dolaylı olarak değinilmiştir (İshakov&Palmbah, 1961, s. 229-231, 238; Menges, 1963, s. 134-136; Krueger, 1977, s. 127; Sat&Salzınmaa, 1980, s. 228; Schöning, 1993, s. 200; 1998, s. 410; Johanson, 1998, s. 40; Aydemir, 2009, s. 119-122, 124-125; 2015; Ragagnin, 2011, s. 101; Gündoğdu, 2018, s. 148). Bu çalışmaların çoğunda söz konusu fiillerle ilgili genel bir bilgi verilmiştir. Grammatika Tuvinskogo Yazıkı'da (GTY) (İshakov&Palmbah, 1961) bunların yapıları hakkında daha ayrıntılı değerlendirmede bulunulmuştur.

Bu incelemede, Tuva Türkçesinde zamir kökenli fiiller ve bu fiillerden türeyen sözcükler bir arada ele alınarak bu kategoriye ait sözlerin bütüncül bir şekilde gösterilmesi hedeflenmiştir. İnceleme, yukarıda sözü edildiği üzere temel olarak üç grupta yapılmıştır. Her bir bölüm içerisinde bu sözlerin yapıları açıklanmaya gayret edilmiş, türevleri ve kullanım özellikleri alt başlıklar hâlinde ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

1. Tuva Türkçesinde Zamir Kökenli Fiiller

1.1. *ınça*, *minça*, *kança* zamir tabanlarından türemiş fiiller ve türevleri

Tuva Türkçesinde yapısı ilk bakışta çok açık olmayan; ancak *ınça*, *minça* ve *kança* zamir tabanlarıyla ilgili olduğu görülen *ınça-*, *minça-* ve *kança-* fiilleri bulunmaktadır. Sırasıyla ol (*ın), bo (*mın) ve *ka(n) zamir köklerine dayanan bu sözcükler, eşitlik hâli çekimine ait biçimlerdir ve bu yönleriyle yapıları bakımından ortak bir görünüm arz ederler. Anlam olarak da türedikleri zamir tabanlarına bağlı olarak sırasıyla “öyle yapmak”, “böyle yapmak”, “nasıl yapmak, ne yapmak” anlamlarını ifade ederler. İnceleme konusu fiiller, doğrudan sözü edilen zamir biçimleriyle ilgili olduğu için bu bölümde önce bu zamirlerin (*ınça*, *minça*, *kança*) yapıları üzerinde durulmuştur. Ardından, oluşumları ortak özellik gösteren söz konusu fiillerin yapısı, birlikte ve karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Devamında ise bu tabanlardan türeyen tüm sözcükler kullanım özellikleriyle ayrı ayrı gösterilmiştir.

1.1.1. *ınça*, *minça* ve *kança* zamirleri

1.1.1.1. *ınça*

Tuva Türkçesinde zarf olarak “öyle, o kadar” anlamlarında kullanılmakta olan *ınça*, genel Türkçe işaret ve 3. teklik kişi zamiri *ol*¹’un (veya paralel başka kökten gelen bir biçimin: **ın* ~ **in*) eşitlik hâli (*equative*) çekimine ait bir yapıdır. Söz konusu zamir, Tuva Türkçesinde de yalın hâlde *ol* şeklindedir; işaret ve üçüncü teklik kişi zamiri olarak kullanılmaktadır².

¹ ET ve tarihî Türk lehçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinin ekseriyetinde “ol” (bk. Kocasavaş, 2004). Diğer varyantlar için şu biçimler gösterilebilir: Kırgız *al*; Tatar, Başkurt *ul*; Azerbaycan, Türkmen, Gagauz, Kırım Tatar *o*; Özbek, Yeni Uygur *u*, Çuvaş *väl* (*vıl*) (ESTY I, s. 444; KTLS, <https://sozluk.gov.tr/03/12/2021>).

² *Ol* zamirinin Tuva Türkçesinde enklitik olarak farklı görevlerde kullanımı için bk. Tosun, 2017.

Tuva Türkçesinde *ınça* gibi eşitlik hâline ait örnekler, hâl çekim sistemi içinde değildir; kalıplaşmış olarak varlıklarını sürdürürler. Tuva Türkçesinde yalın hâlde *ol*'un temsil ettiği işaret zamirinin hâl çekim sistemi şu şekildedir: İlgi h. *ooŋ*, yönelme h. *aŋaa* (~aa), yükleme h. *onu*, bulunma h. *inda*, ayrılma h. *oon*, yön gösterme h. *olçe³/olduva* (GTY, 216). Bunun yanında vasıta hâlinin ekleşmemiş *-bile* edatıyla (*ooŋ-bile*) yapıldığını; yön gösterme hâlinde kalıplaşmış olarak *inaar* sözcüğünün bulunduğunu da eklemek gerekir (Arıkoğlu, 2007, s. 1182; Gündoğdu, 2018, s. 117-118).

Yukarıdaki hâl ekli biçimlere bakıldığında, çekim sırasında şu tabanların varlığı tespit edilir⁴: o(n), o(l), a(n), ın. *Ol* zamiri yalın hâlde de Eski Türkçeden (ET) beri tanıklanabildiği için o+’lu türevlerin bu zamirle ilişkisi açıktır. Ancak yalın hâli tek başına tanıklanamamış olan diğer tabanlar için farklı görüşler bulunmaktadır. ET’de söz konusu zamirin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir: İlgi h. *anıŋ* (Uyg.), yönelme h. *aŋar*, *aŋa* (Uyg.), yükleme h. *anı*, bulunma h. *anta*, *anda* (Uyg.), ayrılma h. *antın*, *andın* (Uyg.), yön gösterme h. *aŋaru*, eşitlik h. *aŋça*, vasıta h. *anın* (Gabain, 2007, s. 68; Tekin, 1968, s. 140; 2003, s. 121; Erdal, 2004, s. 199). Buna göre ET’de yalın hâlde *ol*’a karşılık, çekimli biçimlerde *an+* tabanı bütünlük sergiler. Ancak farklı tabanlara sahip yapılar da bulunmaktadır: *Inça*, *inçe* (Gabain, 2007, s. 68; EDPT, s. 172; Erdal, 2004, s. 199, 206-207); *ıngaru*, *ınaru* (Gabain, 2007, s. 67, 273; Erdal, 2004, s. 206), *iŋaru* (Erdal, 2004, s. 206); *ıntın* “öbür, diğer, diğer taraftaki” (Erdal, 2004, s. 206). Araştırmacılara göre bu biçimler, varlığı Altay dillerine dayanan ayrı zamir köklerinden gelmektedir. Altayistikle ilgili belli başlı çalışmalarda bu zamirin kökü için Ana Altayca veya Proto Türkçe *in (Ramstedt, 1957, s. 69; Tekin, 2013b, s. 119, ESTY, s. 445), *i (Kotwicz, 1936, s. 15, 16; Poppe, 1965, s. 194⁵; Tenişev, 1988, s. 203-204; Choi, 1991, s. 193-194, EDAL⁶, s. 225-226) biçimleri tasarlanmıştır. Bu çalışmalar dışında bazı kaynaklarda da ET’deki *inçe* gibi biçimler dolayısıyla bu sözcüklerin kökünün eski bir *i zamiri olduğuna değinilmiştir (Menges, 1995, s. 123; Gabain, 1950, s. 589⁷; Temir, 1956b, s. 250, 259). Kocasavaş (2004, s. 54); menşei Ana Altaycaya kadar uzanan zamirlerin yapısı hakkında kesin bir şey söylemenin güç olduğunu, ancak 3. şahıs çekimli şekillerinin iki ayrı kökten (*ol* ve *a-) geliştiğinin kabul edilebileceğini belirtmiştir. Uçar (2017, s. 410) da makalesinde, Uigurisches Wörterbuch’taki verilere dayanarak *aŋça* ve *inçe*’nin iki ayrı kelime olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tekin (2013b, s. 120); ET *inçe*’nin, *in-* zamirinin eşitlik hâli olduğunu belirtmiştir. Tuva Türkçesinde yaşayan *ınça* biçimi dolayısıyla, ET *ınça* ~ *inçe* biçimlerinden *ınça*’nın birincil; *inçe*’nin de bir ön sıraya geçme sonucu ikincil biçim olabileceği kaynaklarda dile getirilmiştir (Erdal, 2004, s. 206-207; EDPT, s. 172, 173⁸).

³ Tuva Türkçesinde yön gösterme hâli için kullanılan eklerden biri de {+Çe} ekidir. Bu ek ünlü uyumuna girmez. Eski Türkçeden beri var olan ve eşitlik hâli için kullanılan {+çA} ekiyle aynı kaynaktan olduğu düşünülmektedir (Tosun, 2011, s. 198). Tuva Türkçesinde bu ek, eşitlik hâli için kullanılmaz; bu göreviyle, inceleme konusu *ınça* gibi sözcükler üzerinde kalıplaşmış olarak varlığını gösterir.

⁴ İshakov ve Palmbah (1961, 218-219), zamir çekiminde görülen bu çeşitliliğe dikkat çekerek Tuva Türkçesinin diğer lehçelerden farklı yanlarını belirtmişler; bu durumun yalnızca Tuva Türkçesi ses özellikleriyle açıklanamayacağını, tarihsel olarak diğer boylarla etkileşim bakımından da bu konuya eğilmek gerektiğini ifade etmişlerdir.

⁵ Çekimli hâllerde *in.

⁶ EDAL’da işaret zamirleri altında yakın gösterme (*near deixis*) kökleri arasında *o; uzak gösterme (*far deixis*) arasında *e, *i kökleri bulunmaktadır. Söz konusu eserde Proto-Türkçe *an- türevleri *é köküne dayandırılmış; ancak bununla birlikte a(n)- kökünün, *ol* zamirinin çekimli gövdesi gibi hareket ettiği de belirtilmiştir (s. 487).

⁷ Gabain bu zamiri *in+* şeklinde göstermiştir. Ayrıca, Eski Türkçenin Grameri’nde “3. şahıs kalıntıları” adıyla bu örnekler yer vermiştir (Gabain, 2007, s. 67).

⁸ Clauson (1972, s. 173) ayrıca, bu ikisinin de *aŋça*’nın ikincil biçimleri olduğu görüşündedir.

Tuv. *ınça* sözcüğünün yapısı, GTY’de *ın-ça* (*-ça* < *çak* > Tuv. *şak/şag* “zaman”) şeklinde gösterilmiştir (1961, s. 236). Korkmaz (1959), {+çA} eki hakkındaki kapsamlı makalesinde ekin kökeniyle ilgili bu görüşlere de yer vermiştir. J. Deny, O. Böhtlingk gibi kimi araştırmacılar, ekin kökeniyle “zaman” ve “miktar” anlamlı *çak*, **çaŋ* sözcükleri arasında ilgi kurmuşlardır. Ancak, Korkmaz; fonetik ve anlam bakımından bu ilişkiyi mümkün görmemiş; özellikle +ça eki eski metinlerden beri sıkça kullanılırken söz konusu sözcüğün daha sonraki devrelere ait olması gibi sebeplerle buna karşı çıkmıştır (1959, s. 277).

Bu verilere göre Tuva Türkçesindeki *ınça* biçiminin ET zamir yapılarıyla bağlantısı kurulabilmektedir. Zamir çekim paradigmasında /ı/’lı olmasıyla diğerlerinden ayrılan *ında* ve kalıplaşmış *ınça* biçimleri, ET’den beri zarf görevinde kullanılan sözcükler olduklarından, bu görevleriyle kalıplaşmış olarak varlıklarını sürdürmüş olabilirler. Bununla birlikte bir diğer ihtimal olarak bu biçimlerde *bo* zamirinin çekimli hâllerinde görülen *mın+* tabanından örnekseme (*analogy*) olayı da göz önünde bulundurulmalıdır (Tenişev, 1988, s. 228; ESTuvY I, s. 116) (*bk.* 1.1.1.2). Tuva Türkçesinde *ın*’lı tabanlar *ında* ve *ınça* biçimleriyle karşılıklı olarak *mın*’lı tabanlar *mında* ve *mınça*’nın bulunması bu iki hâl arasındaki ilişkiyi düşündürmektedir.

1.1.1.2. *mınça*

Tuva Türkçesinde *mınça* sözcüğü de kalıplaşmış bir eşitlik hâli biçimidir; “bu kadar, böyle” anlamında zarf ve sıfat görevlerinde kullanılmaktadır. Tuva Türkçesinde yalın hâlde *bo* şeklinde olan bu işaret zamirinin hâl çekim sistemi şu şekildedir: İlgi h. *moon*, yönelme h. *maŋaa/maa*, yükleme h. *monu*, bulunma h. *mında*, ayrılma h. *moon*, yön gösterme h. *boje/boduva* (GTY, s. 232). Çekimde, yön gösterme hâli dışında *b* > *m* değişimi düzenlidir. ET’ye bakıldığında, Köktürkçede hâl çekiminde sözcük başındaki /b/ korunmaktayken, Eski Uygur Türkçesinde /m/’li biçimler hâkimdir. Zamirin ET’deki çekimi şu şekildedir: Köktürkçede yükleme h. *bunı*, eşitlik h. *bunça*, bulunma-ayrılma h. *bunta* (Tekin, 1968, s. 140); Eski Uygur Türkçesinde İlgi h. *munung*, *monung*, yönelme h. *munga*, yükleme h. *muni*, bulunma (-ayrılma) h. *munta*, ayrılma h. *muntın*, *mundan*, eşitlik h. *mınça* (Eraslan, 2012, s. 263-264). ET’de söz konusu işaret zamirinin yalın hâli araştırmacılar tarafından *bo* (Gabain, 2007, s. 67; Erdal, 2004, s. 199) ya da *bu* (Tekin, 1968, s. 140) şeklinde kabul edilmektedir. Eraslan (2012, s. 262), Uygur metinlerinde *bu* ve *bo* şekillerinin ikisinin de tespit edildiğini belirtir. Zamirin ünlüsü hâl çekiminde iki dönemde de düzenli olarak /u/ iledir. Dolayısıyla hâl çekimindeki taban Köktürkçede *bu(n)+*, Eski Uygur Türkçesinde *mu(n)+* şeklindedir. ET’yle karşılaştırıldığında Tuva Türkçesinde /u/’lu biçimler bulunmaz. İlgi, yükleme, ayrılma ve yön gösterme hâllerinde yalın hâldeki *bo* biçiminin ünlüsü kendini korumaktadır. Buna göre Tuv. *bo* zamirinin çekiminde şu tabanlar tespit edilmektedir: *mo(n)+*, *ma(n)+*, *mın+*, *bo+*. Bulunma ve kalıplaşmış eşitlik hâli biçimi, /ı/ ünlüsü iledir. Altay, Hakas ve Şor Türkçelerinde de yalın hâlde sırasıyla *bu*, *pu* ve *po*’ya karşılık, çekimde *mın+*’lı tabanlar bulunmaktadır (GTY, s. 233-234). ET’de de *mu(n)+*’lı yapılar tanıklanmıştır: *mintada* “buradan itibaren”, *bo kün̄ta mınça* ~ *bo kün̄tin mınça* “bugünden itibaren” ve *mintın* (*intın mintın*) (Erdal, 2004, s. 204-205). Bu verilere göre Tuva Türkçesindeki *mınça* biçiminin ET biçimlerle bağlantısı kurulabilmektedir. Bununla birlikte lehçeler arası ilişkiyi de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

1.1.1.3. kança

Kökü tek başına tanımlanamayan, ancak bu hâliyle ET'den beri görülen *kança* sözcüğü, {-ÇA} ekini taşıyan bir eşitlik hâli biçimidir. ET *kanyu* (> *kayu*), *kamı*, *kanta*, *kaltı*, *kalı*, *kaçan*, *kaç* gibi sözcüklerle kökteş olduğu ve ortak bir *ka(n) zamir kökünden geldiği görüşü hâkimdir (EDPT, s. 632-633; Temir, 1946b; Gabain, 2007, s. 72; Tekin, 2003, s. 126; Erdal, 2004, s. 210; Yavuzarslan, 1993).

Sözcük, ET'de “ne kadar, nereye kadar, nereye” (Gabain, 2007, s. 72, 277; Tekin, 2003, s. 126; EUTS, s. 160; Eraslan, 2012, s. 240) anlamlarını taşımaktadır. Kutadgu Bilig'de “nereye, nasıl”, DLT'te “nereye” anlamlarıyla bulunmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde daha çok “ne kadar” anlamıyla yaşamaktadır (EDPT, s. 634).

Tuva Türkçesinde *kança* biçimi bir soru zarfı olarak bulunmazken *kança*- “nasıl yapmak” fiilinde kendini gösterir. Fiilin taşıdığı bu anlamdan hareketle GTY (s. 230-231) yazarları, Tuva Türkçesinde bir zamanlar *kança* zamirinin bulunduğunu ve yalnızca “ne kadar” anlamında değil, “nasıl” anlamında da kullanılmış olabileceğini belirtmişlerdir.

1.1.2. İnça, mınça, kança tabanlarından türeyen fiillerin yapısı

Bu tabanlardan türemiş fiiller; *ınça*-, *ınçal*-, *ınçan*-; *mınça*-, *mınçal*-, *mınçan*-; *kança*-, *kançal*-, *kançan*- ve bunların türevleridir. *ınça*- “öyle yapmak”, *mınça*- “böyle yapmak” ve *kança*- “nasıl yapmak, ne yapmak” fiilleri; *ınça*, *mınça* ve *kança* zamir yapılarıyla bire bir aynıdır. Ancak Türk dilinde isim ve fiil köklerinin ayrı olması tipik bir özellikken söz konusu sözcüklerdeki bu durum dikkatleri çekmektedir.

Giriş bölümünde değinilen çalışmaların bir kısmında bu fiillerin yapıları üzerinde de durulmuştur. Schönig (1993, s. 200); Tuva Türkçesine benzer fiil biçimlerinin bulunduğu Tofa Türkçesindeki bu yapıların, *qan*' + *ja*- örneğinde, +*ja*- eki ile yapıldığını belirtmiştir. Ragagnin (2011, s. 101-102) de Tuvaların Moğolistan'daki kolu Duhalarda bu fiillerin +*ja* ekiyle yapıldığı görüşündedir: *minja*-, *inja*-, *ganja*-. Gündoğdu (2018, s. 185) da buna paralel şekilde Tuva Türkçesindeki söz konusu yapıların +ÇA- eki ile oluştuğunu ifade etmiştir.

Bu fiillerin yapısıyla ilgili en ayrıntılı değerlendirmeye GTY'de rastlanmaktadır. Yazarlar, Kaz. *kayt*- “nasıl yapmak, ne yapmak”, Alt. *kayıp* “nasıl” gibi aslında *et*- fiili ile yapılmış birleşik fiiller olup zamanla çeşitli seslik sebepler sonucunda kaynaşmış yapılardan hareketle, Tuvacadaki biçimler için de benzer bir oluşum tasarlamışlardır. Onlara göre; *ınça*, *kança* gibi sözcüklerden sonra “yapmak” anlamında bir fiil (örn. *kıl*-) kullanılırken zamanla bu fiil düşmüş ve ilgili sözcükler de fiil kökü hâlini almış olabilir (GTY, s. 230-231; 238). ESTuvY'de, *ınça*- fiilinin Tuva Türkçesi ağızlarındaki biçimi *ança*- maddesine yer verilmiş, burada GTY'deki görüşler aktarılmıştır (ESTuvY I, s. 116-117). Arçın (2021, s. 359)'ın “Çağdaş Sibirya Türk Lehçelerinde Zamirler” adlı eserinde de bu görüşlere yer verilmiştir.

Menges (1963, s. 134-135) de çalışmasında zamir kökenli fiiller (*depronominale verbalbildungen*) konusuna yer vermiş; Tuv. *ınça*-, *mınça*- oluşumları için *mun-dža(-j)-a gibi bir şekilden büzülme (*kontraktionen*) teklifinde bulunmuştur.

Bu fiillerin kökeniyle ilgili farklı bir görüş Rassadin (1976; 1978)'de yer almaktadır. Tofa Türkçesi bağlamında konuya değinen Rassadin, bu yapılarla ET *ançıp*, *ınçıp* “öyle” sözcükleri arasında bir ilişkiyi muhtemel görmüştür. Zarf-fiil eki -p dolayısıyla bu sözcüklerin **ançı*-/ *ınçı*- “öyle yapmak” şeklindeki zamir fiillerinden türemiş olabileceğini, ancak bu

biçimlerin eski Türk yazıtlarında bulunmadığını belirten yazar; bu varsayımdan hareketle Tof. (*kan'ca-*, *in'ca-*, *mun'ca-*) ve Tuv. zamir fiillerinin, ET bu muhtemel fiil köklerinin kalıntıları olabileceğini ileri sürmüştür (1976, s. 135-136; 1978, s. 257).

Tuva Türkçesindeki (ve yakın akrabalarında) *ınçap* fiiliyle ET'deki *ançıp/ınçıp/inçip* biçimlerinin benzerliği ilk bakışta dikkati çekmektedir. Tuva Türkçesinde olduğu gibi, ET'deki bu biçimlerin de *ança/inça/inçe* zamir türevleriyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. ET'de *ançıp* biçimi “öylece, böylece, bu sebeple” anlamıyla Tonyuyuk Yazıtı'nda (Tekin, 1994, s. 53; Alyılmaz, 2021, s. 420), bir bağlaç olarak da “fakat, ama” anlamıyla Irk Bitig'de (Tekin, 2013a, s. 26, 34) tanıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde *ınçıp* ve *inçip* biçimleri bulunmaktadır ve “böylece; fakat, lakin, sonra, bunun üzerine, bundan böyle” gibi anlamlarla metinlerde sıkça geçmektedir (Gabain, 2007, s. 275; EUTS, s. 86, 95; Eraslan, 2012, s. 573). *İnçip*'le ilgili en ayrıntılı incelemelerden biri Temir (1956a, 1956b)'de yer almaktadır. Bu biçimin yapısını Temir (1956b, s. 234), *i zamir kökünden i-n-çip şeklinde göstermiştir. Ancak sözcüğün –ip zarf-fiil ekiyle bitiyor oluşundan dolayı buradaki güçlüğe dikkat çekmiş, *inç- “öyle yapmak” şeklinde bir fiil tasarımı teklif etmiştir⁹ (Temir, 1956b, s. 251). Gabain (2007, s. 116) ve Eraslan (2012, s. 282) bu sözcüğün yapısının müphem olduğunu belirtmişler, Eraslan ayrıca <*inç-i-p teklifine de yer vermiştir. Ölmez (2007) de eserinde Temir'e (1956b) referansla Tuva Türkçesindeki biçimin ET *inç-'le ilgili olabileceğini belirtmiştir.

Clauson, ET *ançıp/ınçıp*'ın muhtemel **ança erip* yapısından kaynaklandığını düşünmektedir (EDPT, s. 173-174). Erdal (2004, s. 206) ise ET'de böyle ileri bir büzülmeyi (*contraction*) mümkün görmez; ona göre burada hibrit (*hybrid*) bir oluşum söz konusudur. Yazar, ET *ançaginça* ve *ançip*, *inçip* biçimlerinde; zamir tabanlarının üzerine doğrudan zarf-fiil eklerinin eklenmesiyle bunların görevleri bakımından daha spesifik hâle getirilmiş olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 2004, s. 201-202, 206, 327). Röhrborn (2015), *ançaginça* “o zamanda, o sırada, ...-dığı zaman, ...-dıktan sonra” maddesinde, Erdal'ın önerisi yanında, bu biçimin *ançakataginça* yapısından kısaltılmış olabileceğini de belirtmiştir (UW, s. 150).

ET *ançıp/ınçıp/inçip*¹⁰ sözcükleri bazı anlam ve kullanım özellikleriyle Tuv. *ınçap*'la gerçekten paralellikler taşır. İki biçim de taşıdıkları “öyle, böyle, böylece, böylece” gibi anlamlar dolayısıyla zamir kökleriyle ilgili olduklarını güçlü bir şekilde işaret etmektedir. Ancak buna rağmen, Tuv. biçimin *ınçap*, ET biçimin *ınçıp* şeklinde olması, Tuv. biçimin ET'den süregelen bir biçim olduğu ihtimalini zayıflatmaktadır. Ayrıca, ET'de *ınçıp* biçiminin (bu biçimin bir fiil kökünden türediği varsayılırsa) fiil tabanı müstakil olarak hiç görülmezken Tuva Türkçesinde *ınça*- “öyle yapmak” fiili de aktif olarak kullanılır.

Tuva Türkçesinde *ınça-*, *kança-*, *minça-* yapılarının oluşumu üzerine İshakov ve Palmbah (1961)'in teklifleri en ikna edici yaklaşım durumundadır. Türk dilinde zamirlerle fiillerin birleşmesinden oluşmuş birleşik yapı fiiller yaygın olarak görülebilmektedir. İshakov ve Palmbah (1961, s. 229-230), Tuva Türkçesindeki bu yapıları açıklarken çeşitli lehçelerden bu özelliğe örnekler göstermişlerdir: Kaz. *kayt*- “nasıl yapmak, ne yapmak” < *kalay* “nasıl” + *et*- “yapmak”; KKalp. *k'aytemis* “nasıl yapalım?” < *kanday ertemiz*; Alt. *kayıp* “nasıl” < **kay et*-;

⁹ Temir (1946a), “Uygurca ançulayı ve Altay Dillerindeki ançu Sözü Hakkında” başlıklı makalesinde Uyg. ançulayı “öyle, öyle yaparak, bunun gibi, böyle” sözcüğünün yapısı vesilesiyle Ramstedt'in ançula- “öyle yapmak” < *anç-u < anç- “öyle yapmak” < an- < ol tasarımı da aktarır, fakat kendisi burada ançu+la-yu şeklinde bir isimden fiil yapımının söz konusu olduğunu ifade eder. Ancak Erdal (2004, s. 198, 380) bu ve benzeri yapıları *similative* hâli olarak +lAyU ekiyle göstermiştir.

¹⁰ *İnçip* sözcüğünün kullanım özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Temir 1956a, 1956b.

kanayıp/kanıyıp < **kan et-*. Bu biçimlere şu ilaveler yapılabilir: Alt. *anayıp* (< *anay edip*) “böylece, böyle, bu şekilde”, *anaytkanda* (< *anay etkende*) “bu yüzden”, *kayt-* (< *kay et-*) (ATS, s. 25, 26, 102); Kır. *anet-* “öyle hareket etmek, öyle yapmak” (< *anı et-*); *anetip* ~ *antip* “öyle, o suretle”; *kant- II*, *kanet-* “nasıl hareket etmek, ne yapmak” (KS, s. 32-33, 395).

Tüm bu biçimler ve Türkiye Türkçesi yazı ve konuşma dili ile ağızlarında çeşitli şekilleri görülen *neylemek*, *n’olmak*, *n’etmek*, *n’apmak* gibi yapılarda isim unsuru ve fiil kaynaşması kurallı bir şekilde çözümlenebilmektedir. Ancak Tuva Türkçesindeki yapılarda farklı bir durum söz konusudur; *ınça-*, *mınça-* ve *kança-* fiil tabanları zamirlerle aynıdır. Bu nedenle bunların özel olarak tahlil edilmesi gerekmektedir.

Bu yapılar, söz konusu zamirlerden sonra *kıl-* fiilinin kullanılmasıyla oluşmuş olmalı; ancak GTY’de belirtildiğinden farklı olarak, zamanla bu fiilin düşmesinden değil, zamir tabanıyla kaynaşmasından ortaya çıkmış olmalıdır. *ınça-*, *mınça-*, *kança-* fiillerinin *ınçal-*, *mınçal-*, *kançal-*, *ınçan-*, *mınçan-*, *kançan-* türevleri vardır ve bu türevlerden türemiş çok sayıda sözcük bulunmaktadır (bk. 1.1.3.). Bu fiillerin müstakil olarak kullanımı işlek değilken bunlardan türemiş biçimlerin Tuva Türkçesinde farklı tür ve görevlerde işlek kullanımı vardır. Bu durum; *kança-*, *ınça-* ve *mınça-* fiillerinin ortaya çıkışında *kançal-/kançan-*, *ınçal-/ınçan-*, *mınçal-/mınçan-* biçimlerinin öncül olabileceğini düşündürmektedir. Burada tekrardan kaçınmak amacıyla *kança-* fiili örneğiyle bu önerinin gerekçeleri üzerinde durulacaktır.

Tuva Türkçesinde *kançal-* biçiminin *kança kıl-* “nasıl yap-“ yapısından ‘büzülme’ (*contraction*) yoluyla ortaya çıkması mümkündür. Tuva Türkçesinde büzülme hadiseleri çok yaygındır. *Kança kıl-* durumunda, fiilin ilk ünsüzüyle ilgili olarak *Vk/gV* şeklindeki büzülmelere pek çok örnek gösterilebilir¹¹: *akı* “ağabey” > *aa* (varyant), *karak+1* “gözü” > *karaa*, ET *agız* > *aas* vb. Büzülme sonucunda geniş ünlüde birleşme olur ve ikincil uzunluklar doğar. Tuva Türkçesindeki ikincil uzunlukların pek çoğunun kaynağı büzülme hadiseleridir (Gündoğdu, 2010, s. 74). İnceleme konusu fiillerde ise ikincil uzunluk görülmemesi düşündürücüdür. Yalnız *kayın* ~ *kayın* “nereden, nasıl”, *kayırtan* ~ *kayırtan* “nereden” (ESTuvY III, s. 75) gibi uzunluğun yitirildiği bazı örnekler de vardır. Bunun yanında, Tuva Türkçesine çok yakın lehçelerden Tofa Türkçesindeki benzer biçimler bu konuda daha fazla ipucu vermektedir. Tofa Türkçesinde, aynı Tuva Türkçesindeki gibi zamir kökenli fiiller ve bunlardan türemiş sözcükler bulunmaktadır: *ın’ca-*, *ın’can-* “öyle yapmak”, *kan’ca-* “nasıl yapmak, ne yapmak”, *mın’ca-* “böyle yapmak, öyle yapmak” vb. (Rassadin, 1995, s. 28, 47, 100-101). Tofa Türkçesindeki bu biçimlerden /n/’li olanların uzun ünlülü şekilleri de vardır: *ın’can-* ~ *ın’caan-* “öyle yapmak”. Ayrıca Tuva Türkçesinde de bulunan {-gaş} zarf-fiil eki ile meydana gelmiş şu yapıların düzenli olarak uzun ünlülü biçimleri de vardır: *ın’canğaş* ~ *ın’caanğaş* ~ *ın’canğaş* (krş. Tuv. *ınçanğaş*, bk. 1.1.3.3.1.); *kan’canğaş* ~ *kan’caanğaş* (krş. Tuv. *kançanğaş*, bk. 1.1.5.3.1); *mın’canğaş* ~ *mın’caanğaş* (krş. Tuv. *mınçanğaş*, bk. 1.1.4.3.1). Bu örneklerde görülen özellikle /n/’li biçimlere ait ikincil uzunluklar ilgi çekicidir. Bizce burada; *kança*, *ınça* ve *mınça* zamirleri *kıl-* fiili ile birleşirken ortaya çıkması muhtemel ve Tuva Türkçesinde görülmeyen ikincil uzunluklar kendini göstermektedir. Tofa Türkçesinde bu ikincil uzunluklar korunurken Tuva Türkçesinde yitmiştir. Tuva Türkçesinde ikincil uzunluğun yittiği

¹¹ Mevzubahis durumda art arda gelen iki sözcükte bu ses olayının meydana gelmesi mümkündür. Benzer bir durum olarak Tuv. *be* soru edatının kendinden önceki sözcüklerle birleşerek /v/ durumuna gelmesi vd. örnekler için bk. 2.2.1. Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *neem* “ne bileyim” (Gemalmaz, 1995), *nem* “Bilmem” (DS IX, s. 3245) (< ne bileyim), *nerüyon*, *nörüyon*, *nörün* “ne yapıyorsun” (DS IX, s. 3247, 3255) (<https://sozluk.gov.tr/>) (< ne görüyorsun) gibi yapılarda /b/ ve /g/ seslerinin büzülmeye yol açması benzerlik arz etmektedir.

bir başka örnek de *m̄çaş* (bk. 1.1.3.1.5) sözcüğüdür. Tof. *m̄'caaş* “sonra, daha sonra” biçimi (< *m̄'ca-gaş*) ikincil uzunluğu korurken, Tuv. *m̄çaş* biçiminde bu uzunluk ortadan kalkmıştır. Bu örnekler, Tuva Türkçesinde büzülme sonucu ortaya çıkan ikincil uzunlukların zaman zaman yitebildiğini göstermektedir. Bu durumda söz konusu fiillerin oluşumu; *kança* kıl- > **kançaal*- > *kançal*- şeklinde düşünülebilir. Burada diğer bir ihtimal olarak *kıl*- fiilinin dönüşlü şekli *kın*- “olmak” (< *kıl*-in-; *kınnıp*, *kınnır* vb.) fiilini de zikretmek gerekmektedir. Tofa Türkçesinde de *kın*- “olmak, yapılmak” fiili bulunmaktadır. *Kança* biçiminin ardından *kın*- fiilinin kullanılmasıyla da “nasıl ol-” anlamında *kančan*- (< **kançaan*- < *kança kın*-) biçimi doğmuş olabilir. *Kançal*- ve *kančan*- fiillerinin anlamlarına bakıldığında bunların, “ne/nasıl yapmak” ve “ne/nasıl olmak” şeklinde iki anlamda da kullanılabildiği görülür. Bu biçimler ses ve yapı benzerliğinden dolayı zamanla dönüşlü şekiller olarak algılanmış; ardından taban türetmeye elverişli bir fiil gibi görülerek *kança*-, *m̄ça*-, *m̄nça*- fiilleri ortaya çıkmış olmalıdır. Bu şekildeki bir izaha yine Tuva Türkçesindeki başka bir oluşum müsaade etmektedir: Tuva Türkçesinde *çü/çüü* “ne” soru zamiri ile *bol*- fiilinin birleşiminden oluştuğu anlaşılan *çoongan* “ne olmak, ne yapmak/ne oldu”, *çoondu* “ne olmak/ne oldu, ne var” gibi kalıplaşmış bazı fiil yapıları bulunmaktadır (bk. 1.2). *Bol*- fiilinin dönüşlü hali yaygın olmadığından, bu birleşimde ortaya çıkan ilk biçimin -n’li tabandan ziyade **çool*- (< *çü/çüü bol*-) şeklinde olması gerekir (krş. *çoolgay*, bk. 1.2.1). Ancak örnekler /n/ ileidir. Burada da tıpkı yukarıda belirtildiği gibi, bu yapının bir fiil gövdesi gibi algılanmasıyla, *çool*- biçiminin ardından *çoon*- biçimi de ortaya çıkmış olmalı. *Çool*-, *çoon*- tabanları görülmekle birlikte, *çoo*-/*ço*- gibi bir fiil kullanımı söz konusu değildir; dolayısıyla bu fiillerin yapıları sıradan ekleme şekilleriyle açıklanamaz. Bu başlıktaki tüm fiiller düşünüldüğünde, fiillerin her biri için aynı süreçler söz konusu olmayıp, bu yapılardan birinin ortaya çıkması ile örneksime sonucunda diğerlerinin de türetilmiş olması muhtemeldir.

Bu fiillerin ve bu fiillerden türeyen tüm biçimlerin yapıları ve kullanım özellikleri aşağıda alt başlıklar hâlinde örneklerle gösterilmiştir.

1.1.3. *m̄ça* tabanından türeyenler

1.1.3.1. *m̄ça*- fiili

“Öyle yapmak” anlamındaki bu fiil, sıradan fiiller gibi müstakil olarak tüm kip ve zaman biçimlerinde çekimlenme özelliğiyle kullanım sahasına çıkmaz. Fiil anlamını ifade ettiği kullanımlar, daha çok {-p} zarf-fiil eki ve ardından yardımcı fiillerin getirilmesiyle yapılan şimdiki zaman veya birleşik fiil yapısında olmaktadır.

Ol bolza çüve bilbezinden, büdüülüünden m̄cap turganı todargay. (Sagan-ool, 191) “O da bir şey bilmediğinden; cahilliğinden öyle yaptığı belli.”

Meen ıglap çoraanımı kayaa körjök sen? Çok ışkajıgay. Anaa-la salaam aarırına m̄cap tur men. (Sagan-ool, 266) “Benim ağladığımı ne zaman gördün sen? Yok tabii. Gerçekten parmağım acıdığından böyle yapıyorum.”

...düün kejee kelgeş, kodanda turar hoyların holuşkaanın dıgayın aşaktan aytırıp, oon m̄cap barganın çıldagaanın bilip alıksaarga, kırgan Heymer-oolçe çıktıg körüp, onu çüge sonuurgay berdiñ, ında bak çüü boor... (Sagan-ool, 69) “...dün akşam gelip, sürüdeki koyunların karışması hakkında ihtiyarla konuşup neden öyle yaptığının sebebini öğrenmek isteyince, ihtiyar, Heymer-ool’a tuhaf bir şekilde bakıp, neden garipsedin, onda kötü ne var...”

Yardımcı fiillerle birlikte cümle başlarında kullanılır, “o sırada, o zaman, öyle olurken, böylece” anlamlarında bir zarf olarak ifadeler arasında geçişi sağlar.

Inçap olurda, Heymer-ool çedip kelgen. (O. Sagan-ool, 53) “O sırada, Heymer-ool geldi.”

Inçap çoruy köngüs-le çap-çaa, huviskaalçı ırlar tıptıp kelgen. (Sarığ-ool, 279) “Böylece tamamen yepyeni, yenilikçi şarkılar ortaya çıkmıştır.”

1.1.3.1.1. inçap

Inça- tabanı üzerinde zarf-fiil eki {-p}’nin kalıplaşmasıyla oluşmuştur, “öyle, böyle” anlamında bir zarf olarak kullanılmaktadır:

Men baza inçap bodap çoruur kiji men. (Sagan-ool, 95) “Ben de öyle düşünüyorum.”

1.1.3.1.2. inçaar

{-Ar} sıfat-fiil ekiyle kalıplaşmıştır; “öyle” anlamında bir zarf olarak kullanılmaktadır. *Ol kajanda-daa inçaar ıglavaan. (Dongak, 63) “O hiçbir zaman öyle ağlamamıştır.”*

“Civar, dolay” anlamında da kullanılır:

Turan inçaar çoraan bis. “Turan civarını dolaştık.” (TRS, 597)

Cümle başlarında “böylece, böylelikle” anlamlarıyla ifadeler arasında bağlantı kurar:

Ööredir uluzu — urugnuñ ada-ıyezi, akı-ugbazi, törelderı. Inçaar ögnüñ azı ögbelerniñ dep adap turarısız ööredig tıvılğan. “Bunları, çocuğa anne babası, ağabey-ablası ve akrabaları öğretir. Böylece bahsettiğimiz aile öğretisi doğmuş olur.” (TTG, 402; 526)

1.1.3.1.3. inçaarga

Inça- fiiliyle {-arga} zarf-fiil ekinin kalıplaşmasından oluşmuş bu sözcük, bağlaç ve zarf olarak çeşitli fonksiyonlarda kullanılır:

i) Karşıtlık bağlacı olarak “ama, fakat, buna rağmen, yine de” anlamlarında kullanılır:

Taygalar bajında har çaapkan, inçaarga diiñçiler am-daa a’ttanmaan. “Dağ başlarına kar yağmıştı, fakat (yine de, buna rağmen) avcılar hâlâ dönmemişti.” (TRS, 597)

Siler-bile kattıjar-dır men. Ol şın-dır. Inçaarga Dostayga idegep bolur men be? Torlukmaaga büzürep bolur men be? (Sagan-ool, 80) “Size katılıyorum. O doğru. Fakat, Dostay’a güvenebilir miyim? Torlumaa’ya inanabilir miyim?”

ii) “Öyleyse, o hâlde, o zaman” anlamlarında kullanılır:

- Megeleves kiji kayda boor iyik, uruum. / - Inçaarga sen baza megeleer sen be? (Sagan-ool, 60) “- Yalan söylemeyen insan nerede var, evladım. / - Öyleyse sen de mi yalan söylersin?”

O, inçaarga irak eves-tir!... Ça, udup algaş, erten taptıg sümeler bis. (Sarığ-ool, 116) “Oo, o hâlde uzak değildir! Peki, uyuyup, yarın tam olarak konuşuruz.”

iii) “Bunun üzerine, o zaman” anlamında kullanılır:

Ara albatılar!//Am meen-bile adıg-çarış, Adaan-möörey kılır kiji bar be?” – dep/Kıpsınçık kışkızın kışkırp turup-tur evespe./Inçaarga hamık ara-albatızı/Çedip kelgeş... (TDS, 457) “Ey ahali!//Şimdi benimle yarış/Düello yapacak kimse var mı? – diye/Keskin sesiyle bağırması./Bunun üzerine bütün ahali/Toplaşıp gelerek...”

iv) “Böylece” anlamında kullanılır:

Inçaarga Tiva Respublikanıń Çazaa Çadaana hooraynıń turgustunganından beer 135 çılın erttirer bolğaş beletkeer dugayında doktaaldı hüleep alğan. “Böylece, Tuva cumhuriyeti devleti Çadaana şehriniń kuruluşunun 135. yılını kutlamaya hazırlama kararı aldı.” (TTG , 462; 583)

1.1.3.1.4. inçaarda

Inça- fiiliyle {-arda} zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur; “o zaman, o vakit, o zamanlar” anlamında bir zarf olarak kullanılır.

Inçaarda olar ködege çurttap turgannar. “O zaman/o zamanlar onlar köyde yaşıyorlardı.” (TRS, 597)

1.1.3.1.5. inçaş

Bir pekiştirme edatı ve zarf olarak kullanımları bulunan bu sözcük, *inça-gaş* şeklindeki zarf-fiil yapısından kalıplaşmıştır. İki ünlü arasında bulunan /g/ sesi, Tuvacada büzülmeye uğrar ve ikincil uzunluğa yol açar. Buna bağlı olarak {-GAŞ} ekinin bulunduğu yerlerde de aynı durum görülür: çoru-gaş > çoraaş “gidip, yürüyerek” vb. *Inçaş* biçiminde ikincil uzunluk yitmiştir (krş. Tof. in’caaş < in’ca-gaş, bk. 1.1.2.).

i) Soru anlamını pekiştiren ya da şüphe bildiren bir edat olarak “ki, ya, peki, öyleyse” anlamlarında cümle sonunda kullanılır.

Oon çüü bolğan inçaş? (Sagan-ool, 16) “Sonra ne oldu peki?”

Kançap barganıl inçaş? “Ne oldu (ki)?” (GTY, 433)

ii) Soru cümleleri dışında da kullanılır ve pekiştirme edatı olarak anlamı güçlendirir.

Küskü semis tarbagan e’di dıka çaagay bolur çüve inçaş. (Seglenmey, 108) “Güzünki semiz dağ sıçanının eti çok lezzetli olur (elbette).”

iii) “Sonra, daha sonra” anlamında bir zarf olarak kullanılır:

Inçaş çugaalaar men. “Sonra söyleyeceğim.” (TRS, 598)

1.1.3.2. inçal- fiili

Tek başına kullanımı olmayan bu sözcükten türemiş şu yapılar bulunmaktadır: inçaldır-, inçaldır, inçalza-daa, inçalzajok.

1.1.3.2.1. inçaldır-

{-Dİr-} ettirgenlik ekini taşıyan bu fiil, “öyle yaptırmak, öyle davrandırmak, öyle hareket ettirmek” anlamlarını taşımaktadır; işlek bir kullanımı yoktur.

Kürüne önçüzün aragaga sadıp ijip alğanıñ ol be? Sejee inçaldırbas bis! (Arakçaa, 52) “Devlet malını rakı içmek için mi sattın? Sana öyle yaptırmayız (Öyle yapmana müsaade etmeyiz)!”

1.1.3.2.2. inçaldır

Inçal- tabanına Tuva Türkçesinde zarf yapan bir ek olarak kullanılan {-Dİr} ekinin getirilmesiyle türemiştir; “öyle, böyle, böylece” anlamlarında bir zarf olarak kullanılmaktadır.

Indig ada-iyeniñ aji-tölü bezin olarnıñ doramçılaar aaji-çañınga öörenip ... inçaldır aajılaar bolu beer. (Sarıg-ool, 99) “Öyle anne babanın çocukları da onların aşağılayıcı davranışlarına alışıp ... öyle davranacaktır.”

1.1.3.2.3. inçalza-daa

Inçal- fiili üzerinde {-za} şart eki ve -daa edatının kalıplaşmasından oluşan bu yapı, bir karşıtlık bağlacı olarak “ama, fakat, ancak” anlamlarında kullanılmaktadır.

Tıva çon, ooñ anyaktarı bister mooñ murnunda ırlaşpayn çoraan eves bis, ırlap-la çorduvus. Inçalza-daa am bo çaa ırlar bisterni deerje bedidip, ünüvüstü küşteldirgen. (Sarıg-ool, 279) “Tuva halkı, onun gençleri bizler bundan önce türkü söylemedik değil, söyledik. Fakat şimdi bu yeni şarkılar bizleri göğe yükseltip, ünümüzü artırdı.”

1.1.3.2.4. inçalzajok

Inçalza biçimi ile *çok* “yok” sözcüğünün birleşmesinden oluşmuştur. Tuva Türkçesinde iki ünlü arasındaki /ç/ sesinin /j/’ye değişmesi (ör. ET *uçun* > Tuv. *ujun*) sebebiyle bu biçimi almıştır: inçalza+çok > inçalzaçok > inçalzajok. “Ama, fakat, ancak” anlamında bir karşıtlık bağlacı olarak kullanılmaktadır.

Ayas-daa hün, deerniñ kindiinde hir bezin çok. Inçalzajok hadıp turar sırın çaygızı deg iziñneş eves, a seriin, soolañnaaş. (Arakçaa, 43) “Hava açık, gökte hiç bulut yok. Fakat esen rüzgar yazınki gibi ısıtıcı değil, serin, üşütücü.”

1.1.3.3. inçan- fiili

Inçal- fiilinde olduğu gibi, *inçan-* fiilinin de müstakil kullanımı görülmez. Bu tabandan türeyerek kalıplaşmış çeşitli sözcükler bulunmaktadır: inçangaş, inçanmije, inçanmayn.

1.1.3.3.1. inçangaş

Inçan- fiili üzerine getirilen {-gaş} zarf-fiil ekinin kalıplaşmasından oluşmuştur. “Bunun için, bundan dolayı, bu yüzden, onun için” anlamlarında zarf olarak kullanılmaktadır.

Hün izip kelgen, inçangaş hoylar deveeley bergen. “Hava ısındı, bu yüzden koyunlar gölgeliğe sığındı.” (TRS, 598)

1.1.3.3.2. inçanmije

“Fakat, ama, yine de, rağmen, buna rağmen” anlamlarındaki bu sözcük, benzer anlam ve görevdeki diğer sözcüklere göre işlek değildir.

Sook turgan, inçanmije eştip turgan bis. “Soğuktu, buna rağmen yüzdük.” (TRS, 598)

1.1.3.3.3. inçanmayn

Inçan- fiili üzerine getirilen {-mayn} zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş bu sözcük, kendisinden sonra getirilen *kançaar* sözcüğü ile kalıp olarak kullanılmakta ve “tabii, elbette, tabii ki” anlamlarına gelmektedir.

Inçanmayn kançaar, dayzınnı tiileer deer bolza, onu eki bilir herek. (Kudajı, 63) “Elbette, düşmanı yenmek istersen, onu iyi bilmelisin.”

1.1.4. *mınça* tabanından türeyenler

1.1.4.1. *mınça*- fiili

“Böyle yapmak” anlamındaki bu fiil, *mınça*- fiilinde olduğu gibi, sınırlı olarak ve çoğunlukla *mınçap* şeklinde şimdiki zaman veya birleşik fiil yapısında kullanılır:

Kiçeel öyünde çüge mınçap turar kiji sen? (TS II, 389) “Ders vaktinde neden böyle yapıyorsun?”

Farklı çekimlerde kullanımı seyrek:

Harın bis mınçaalı. (TS II, 389) “Gerçekten biz böyle yapalım.”

1.1.4.1.1. *mınçap*

Zarf-fiil eki {-p}’nin kalıplaşmasıyla oluşmuştur; “böyle, öyle” anlamında bir zarf olarak kullanılır.

Çünü bodap mınçap mınçap olur sen, oğlum? (TS II, 389-390) “Ne düşünüp böyle kederleniyorsun, oğlum?”

1.1.4.1.2. *mınçaar*

{-Ar} sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasından oluşmuştur; “böyle” anlamında bir zarf olarak kullanılmaktadır.

Bo homut-tur, monu mınçaar kedirer çüve... (TS II, 389) “Bu hamuttur, bunu böyle geçireceksin”

1.1.4.2. *mınçal*- fiili

“Böyle yapmak” anlamındaki bu fiilin tek başına işlek bir kullanımı yoktur.

Men mınçaldım, a sen mınçal! dep, ol Viktorga şorlup-daa turbaan. (Dongak, 158) “Ben böyle yaptım, fakat sen öyle yap! diyerek, o Viktor’a karışmadı.”

1.1.4.2.1. *mınçaldır*-

Mınçal- fiilinin ettirgen biçimi olan bu fiil, “böyle yaptırmak; böyle olmak” anlamlarını taşır; işlek bir kullanımı yoktur.

Bo çüge mınçaldırgan kiji boor? (TDS, 247) “Bu niçin böyle yapılmış/olmuş?”

1.1.4.2.2. *mınçaldır*

Zarf yapan {-Dır} ekinin kalıplaşmasından oluşmuştur; “böyle” anlamında bir zarf olarak kullanılır.

Mınçaldır ölür men be? “Böyle ölecek miyim/Böyle mi öleceğim?” (TKD II, 238)

“Burada, buraya, buralarda” anlamında da kullanılır:

Bistiñ bo Amıraqtıñ Ulug-Şöl, kudu Şagaan-Arıgnıñ Beldir-Kejig mınçaldır çurttap turar orustar kelgenden beer eleen apargan... (Sarığ-ool, 242) “Bizim bu Amırak’ın Ulug-Şöl, aşağı Şagaan-Arıg’ın Beldir-Kejig civarlarında (buralarda) yaşayan Ruslar geleli bir hayli oldu.”

1.1.4.3. mınçan- fiili

“Böyle yapmak” anlamındaki bu fiilin kullanımı, *mınçal-* fiiline oranla daha fazladır. Tespit edilen örnekler {-gan} ekli biçimlerdir.

Şaanda mınçangan bolgay bis. (Duyungar, 7) “Eskiden böyle yapmıştık.”

“Böyle konuşmak, böyle söylemek” anlamında da kullanılır:

“Aalçı keldi”, çemgerer, ooldar! – dep, Saadak mınçangan. (Kenin-Lopsan, 15) “Misafir geldi, yemek hazırlayın evlatlar!, diye Saadak (böyle) söylemiş.”

1.1.4.3.1. mınçangaş

Mınçan- fiili üzerinde {-gaş} zarf-fiil ekinin kalıplaşmasından oluşmuştur; “bunun için, bundan dolayı, bu yüzden, onun için” anlamlarında zarf görevli olarak kullanılmaktadır.

Ol höldü en baştay Toş-Höl dep adap çoraan. İnçaar adap çorza-çorza, çoortu Toju-Höl dep adaar apargan çüve-dir. Mınçangaş Toju rayonnuñ adı şak inçaar tıvılgan çüve-dir, ooldar. (Çadamba, 10) “O gölü başta Toş-Höl diye adlandırmışlardır. Böyle adlandırılırken zamanla Toju-Höl diye söylenir olmuştur. Bu yüzden/böylece Toju rayonunun adı bu şekilde olmuştur, çocuklar.”

1.1.4.3.2. mınçandır

Zarf yapan {-Dır} ekiyle oluşmuştur, kullanımı nadirdir.

Arat çonnun aji-tölün mınçandır darlap çoraan. (TS II, 389) “İşçi halkın neslini böyle aşağıladı”

1.1.5. kança tabanından türeyenler

1.1.5.1. kança- fiili

“Nasıl yapmak”, “ne yapmak” anlamlarına gelen fiilin kullanımı *inça-* ve *mınça-* fiillerine göre daha yaygın olmakla birlikte, tanıklanan örnekler şu şekillerle sınırlıdır.

Şimdiki zaman {-p tur} yapısında sıkça kullanılır:

Kançap tur siler! ooldar? – dep, Kejik-kıs kıygırgan. (Dongak, 181) “Ne yapıyorsunuz çocuklar! – diye Kejik-Kıs bağırdı.”

Çünü kançap tur sen, oglum? (Dongak, 199) “Ne yapıyorsun, oğlum?”

Emir-istek çekiminde “ne yapayım” anlamında kullanılır:

– Çe indig-dir, darga. Am çünü kançaayn? (Kenin-Lopsan, 175) “– Evet, öyle, beyim. Şimdi ne yapayım?”

{-Ar} ekli gelecek zaman yapısında kullanılır:

Erten ertir udup, ozaldap kalızınza kançaar sen, hoyların uzudap çoruy barza aan? (Sagan-ool, 64) “Sabah çok uyuyup geç kalırsan ne yapacaksın, koyunların kaybolursa ya?”

{-Ar} sıfat-fiil ekli biçimiyle kullanılır:

Urugnuñ avazı Kudurukpay aray düvürep, çünü-daa kılın, kançaarın bilbestep, heyde-le pašta çeminiñ hayınmazinga haraadap, oon adaanda hıp çıtkan otçe dapıñaynıp, kezektetni ol-bo çüşkürgüleen. (Sagan-ool, 125) “Çocuğun annesi Kudurukpay biraz telaşlanıp, ne yapacağını, nasıl edeceğini bilemeyip, öylesine kazandaki yemeğinin kaynamasına bakıp, onun altındaki parlayan ateşe ellerini sallayıp, odunları öte beri karıştırdı.”

1.1.5.1.1. kançap

Kança- fiili ile {-p} zarf-fiil ekinin kalıplaşmasından oluşmuş bu sözcük, “nasıl, ne şekilde” anlamını taşıyan bir soru zarfı olarak kullanılmaktadır.

Indıg ulug şortannı kançap tudup alğanıvıstı murnıvıus bılaajıp tura töögüp berdivis. (TS II, 60)
“Öyle büyük bir balığı nasıl yakaladığımızı birbirimizle yarışircasına anlattık.”

1.1.5.1.1.1. kançap-daa

Kançap biçimi üzerinde *-daa* edatının da kalıplaşmasıyla oluşmuştur; “hiç, hiçbir şekilde, asla; mümkün değil” anlamlarında bir zarf olarak kullanılmaktadır.

Aaspiraam, çeçenim ol eşterniñ çugaazınga kançap-daa çetpes. (TS II, 60) “Dilbazlığım, belagatım o arkadaşların konuşmasına hiç/mümkün değil yetişmez.”

1.1.5.1.2. kançaar

Kança- fiilinin {-ar} sıfat-fiil ekiyle kalıplaşmasından oluşmuştur ve “nasıl” anlamında bir soru zarfı olarak kullanılmaktadır.

Oon ııay kançaar çoraanıvıstı utkan-dır men. (Sarıg-ool, 20) “Ondan sonra nasıl gittiğimizi unuttum.”

1.1.5.1.2.1. kançaar-daa

Kançaar biçiminin üzerine getirilen *-daa* edatının kalıplaşmasıyla oluşmuştur ve “nasıl, nasıl da, ne kadar da, her ne kadar; nasıl olursa olsun, ne olursa olsun; hep, her zaman, her türlü” gibi anlamlarda zarf olarak kullanılmaktadır.

Kançaar-daa kıssınza... “(Her) Ne kadar gayret etsen de...” (TRS, 225)

Çaa-çalbak kançaar-daa bolup-la turgay. (Sarıg-ool, 232) “Savaş ne olursa olsun/her türlü olacaktır.”

1.1.5.1.3. kançaarga-daa

Kança- fiili ile {-arga} zarf-fiil eki ve *-daa* edatının kalıplaşmasından oluşmuş bu yapı, “ne olursa olsun, nasıl olsa da, ne olsa da” anlamlarında bir zarf olarak kullanılmaktadır.

Karak çajı kançaarga-daa tutunmas. (Dongak, 184) “Göz yaşı hiçbir şekilde durmaz.”

Kançaarga-daa dömey-le-dir, biyee heveer – kara çerim ulduñnarım aldında boor. (TS II, 59)
“Her ne olsa da aynıdır, önceki gibi, kara yerim çizmelerim altındadır.”

1.1.3.3.2. kançal- fiili

“Ne yapmak, nasıl yapmak, nasıl olmak, ne olmak” anlamında soru ifadesi taşıyan bir fiildir.

Oon am kançaldıñnar, oglum? (TS II, 60) “Sonra ne yaptınız, oğlum?”

Haanınıñ aalınga kelgeştin/“Kançaldı, haan katım,”/Deen irgin iyin. (TDS, 370) “Hanın obasına gelerek/“Ne oldu, han babam’/Demiş.”

1.1.5.2.1. kançaldır-

Kançal- fiilinin ettirgen biçimidir ve kullanımı yalnızca “cezalandırmak, gününü göstermek, ders vermek” anlamında tanıklanmıştır.

Orus yozuga kiriksezijze, barıp kançaldırıp-daa tur daan! – dep, açam aray şootkan hevirlig baştaqçanıp harıladı. (Sarıg-ool, 25) “Rus adetine giresiniz geldiyse, gidip gününüzü görün/cezanızı görün/dersinizi alın! – diye, babam hafif alaylı şekilde şakayla karşılık verdi.”

1.1.5.2.2. kançaldır

Zarf yapan {-dır} ekiyle kalıplaşmıştır, “nasıl” anlamında bir soru zarfı olarak kullanılmaktadır.

Kançaldır olurgulap alır bis? (Darjay, 74) “Nasıl/ne şekilde oturacağız?”

1.1.5.2.2.1. kançaldır-daa

Kançaldır biçiminin üzerinde -daa edatının kalıplaşmasıyla oluşmuştur ve “nasıl, nasıl da, ne kadar, ne kadar da, her ne kadar” anlamlarında bir zarf olarak kullanılmaktadır.

Milla-bile kançaldır-daa oraldaşırıvıska, ajıl-agıyıvıs bustup ürelip turar tur. (TS II, 60) “Milla’yla ne kadar da uğraşsak, işimiz kötüye gidiyor.”

1.1.5.3. kançan- fiili

“Ne yapmak, nasıl yapmak, nasıl olmak, ne olmak” anlamlarında soru ifadesi taşıyan bir fiildir.

Ak-Sarıg a’ttıg Arı-Haan/Dep kijiniñ a’dı boor men/Dep-tir evespe./–Çaa, eeñ kançangan? (TDS, 290) “Ak-Sarıg adlı Arı-Haan/Denen kişinin atıyım/Demiş./- Peki, sahibin n’oldu?”

Meñnig-oolduñ çılapçazın kançangan sen? (Sarıg-ool, 290) “Mennig-ool’un kâsesini ne yaptın?”

Ol sug halavıñ kançangan inçaş, ejim? (TS II, 60) “O su baskını nasıl oldu öyle, arkadaşım?”

1.1.5.3.1. kançangaş

Kançan- biçiminin üzerine getirilen {-gaş} zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. “Ansızın, birden” anlamında tarz ya da “neden, niçin” anlamında soru zarfı olarak kullanılır.

Kançangaş-la köör deerge, şöldüñ indü kıldında iyi kiji baraanı közülgeş, çide hona bergen. (Dongak, 13) “Birden baktığında, tarlanın öbür kıyısında iki kişinin gölgesi görünüp kayboldu.”

Kançangaş inçap barganıñ ol? “Niçin böyle yaptın?” (TRS, 225)

1.1.5.3.2. kançandır

Zarf yapan {-dır} ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş bu sözcük, “nasıl” anlamında bir soru zarfı olarak kullanılır.

Ol emnerni kançandır çettirerin helemeşi çugaalap-la tur. (TS II, 60) “O ilaçları nasıl ulaştıracağını tercüman anlatıyor.”

1.2. Çü/çüü zamirinden türemiş fiiller ve türevleri

Tuva Türkçesinde *çü-çüü* “ne” soru zamiri ile *bol-* fiilinin birleşip kalıplaşmasından oluştuğu anlaşılan çeşitli yapılar bulunmaktadır. Tespit edilen bu biçimler şu şekildedir: *çoongan*, *çoondu*, *çoor* (kançaar-çoor), *çoop* (kançap-çoop), *çoonuyn* (kançaayn-çoonuyn), *çoon-* (kançaar-çoonur, kançal-çoon-, çoon- kançan-), *çop*.

1.2.1. Çoon- tabanındaki fiiller

Bu gruptaki fiiller kip ve zaman ekleriyle kalıplaşmış olarak kullanılır, sözlüklerde de bu şekilde yer alırlar. Kullanımları sınırlı olan bu fiiller; geçmiş zaman ekleriyle *çoongan*, *çoondu* vb.; gelecek zaman ekiyle *çoonur* ve emir-istek kipinde *çoonuyn*, *çoonzun* şeklindedir. Bu sözcükler genel hatlarıyla “nasıl yapmak, nasıl olmak, ne yapmak, ne olmak; ne oldu; nasıl yapayım, nasıl edeyim” gibi ifadeler taşırlar.

Kalıplaşmış bu yapılar, morfepleri bakımından ilk bakışta belirsiz görünürler. Bu biçimlerin yapılarıyla ilgili ayrıntılı bir izaha kaynaklarda rastlanamamıştır. Yalnız, Tuvacanın ağızlarında tanıklanan *çoolgay* biçimi, Dorju (2011, s. 45) tarafından standart Tuvaca *çüve bolgay* “tak, tak ved” şeklinde gösterilmiştir¹². Bu ilişki anlamlıdır ve bizce diğer yapıların kaynağı da *çüve* “şey, nesne, eşya” zamiri değil ama *çü/çüü* “ne” soru zamiri ve *bol-* fiilinin kaynaşmasıdır. *Çü/çüü bol-* yapısından söz konusu oluşumların ortaya çıkmasına izin veren fonetik süreçler, Tuva Türkçesi açısından mümkündür. Tuva Türkçesinde /b/ sesinin iki ünlü arası pozisyonunda /v/’ye döndüğü görülür. Buna en iyi örnek, *be* soru edatının bazı durumlarda eklendiği sözcükle birleşerek bu değişimi göstermesidir: *bolbadıve* (TS I, s. 276) (< bolbadı be). Tuva Türkçesinde /v/ sesi ise iki ünlü arasında kalma durumunda büzülmeye uğrayabilmektedir: *haak* “söğüt” < *kavak*, *daaş* “gürültü, ses” < *taviş* (Gündoğdu, 2018, s. 67). Bu veriler doğrultusunda *çü/çüü bol-* “ne olmak” birleşik yapısındaki /b/ sesinin geçirdiği aşama öngörülebilmektedir. Büzülme sonucunda /oo/ ikincil uzunluğu ortaya çıkmıştır (benzer örnekler: *ool* < *ogul*, *söök* “kemik” < ET *süjök* TW, s. 253) (krş. 1.2.2., 1.2.3., 1.2.4.). Ayrıca Tuva Türkçesinde *çüü boldu/çüü bolgan* “ne oldu” vb. yapılar bu hâliyle de kullanılabilmektedir. Bu ifadeler Türkiye Türkçesi ve ağızlarındaki *n’olmak* < *ne olmak*, *nörüyon/nörün* “ne yapıyorsun” (< *ne görüyorsun*) gibi yapılardan çok da farklı değildir. Ancak bu biçimlerde beklenmedik olan, *çoolgay* (< *çüve bolgay*) biçiminde olduğu gibi, fiil tabanının /l/ ile bitmiyor oluşudur. Tespit edilen örnekler *çoon-* tabanıdadır. *Çü/çüü* zamiri ve *bol-* fiilinin birleşmesinin ardından buradaki taban, türetmeye elverişli bir fiil gövdesi gibi algılanmış; *çoo+* tabanı üzerine dönüşlülük anlamını pekiştirmek üzere {-n} eki getirilmiş olmalıdır (krş. *ınçan-*, *kançan-*, *mınçan-*, bk. 1.1.2.).

1.2.1.1. çoongan

Geçmiş zaman eki {-gan} ile kalıplaşmış bu yapı, temelde “ne olmak, ne yapmak, ne oldu” anlamını taşımakla birlikte; “nasıl, ne biçim” tarzında sitem ve söylenme anlamları verir.

Çoongan kiji boor, onu kılıp şıdavas? “Nasıl/ne biçim insandır, onu yapamıyor?” (TRS, 540)

Aksı-dılı çok mal/Bo hire söglep turda./Aas-dıldığ./İyi çüktün iyi eker-erlik/Erlerinin bireezi turgaş./Men çoongan men- dees... “Ağzı dili olmayan mal/Bu kadar konuşurken/Ağzılı dilli/İki yönün iki yiğit/Erlerinden birisi/Ben ne yapıyorum, diyerek...” (TD, 376)

¹²Sözlükte bağlama tesadüf etme imkânı olmamakla birlikte buradaki *çoolgay* yapısının, *çüve bolgay* şeklindeki cümle sonu pekiştirme edatı yapısından kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir. İncelememizdeki biçimler ise *çüve* “şey” sözcüğünden değil, *çü/çüü* “ne” soru zamirinden kaynaklanmaktadır.

1.2.1.2. çoondu

Geçmiş zaman eki {-du} ile kalıplaşmıştır; “ne olmak; Ne oldu? Ne var?” anlamlarını taşımaktadır.

Oy, duñman çoondu! (Sarığ-ool, 32) “Oy, kardeşin ne oldu (kardeşine ne oldu)!”

Çoondun? Çüğe turup aldın? “Ne oldu (Ne var/Ne oldun)? Neden durdun?” (TRS, 540)

Pa, siler çoondunar, murnuñarda ayañar soodu! (Sarığ-ool, 142) “Ya, ne oldu (ne oldunuz/ne oluyorsunuz), önünüzdeki kâseniz soğudu!”

Bu fiil *kançal-* ve bazen *kançan-* fiiliyle birlikte ikilemeli olarak da sıkça kullanılır. Bu kullanıma özellikle halk anlatılarında rastlanır.

Boktug-Kiriş, kançaldın, çoondun? – deen... (TDS, 303) “Boktug-Kiriş, ne oldu(n)?” – demiş...”

- Çoondun-kançaldın, Kangıvay-Mergen? (TD, 460) “Ne oldu(n), Kangıvay-Mergen?”

Metinlerde *çüü boldun* şeklinde *çoondun* biçiminin muadiline de tesadüf etmek mümkündür:

Çüü boldun? – deen irgin iyin. (TDS, 368) “Ne oldu(n)? – demiş”

1.2.1.3. çoonuyn

Emir-istek 1. teklik kişi yapısında kalıplaşmış ve “ne yapayım, ne edeyim, nasıl yapayım, nasıl edeyim” anlamlarında kullanılan bu sözcük, daha çok *kança-* fiiliyle birlikte ikilemeli olarak tanıklanmaktadır.

Halak-halak!... Kara çerim, kök deerim!... Kançaayn-çoonuyn!... Kara holdug çüveler hayıralıg a’dımnı karıñını ajıglap, karak ajut kiire berdi. (Darjay, 2004, 53) “Ah-Ah!... Kara yerim, mavi göğüm!... Nasıl yapayım, ne edeyim!... Kara elli şeyler sevgili atımı karanlığı gözleyip, gizlice götürdü.”

1.2.1.4. çoonur

Gelecek zaman ekiyle kalıplaşmış bu biçimin kullanımı, *kança-* fiiliyle birlikte ikilemeli olarak tanıklanmıştır. “Ne yapmak, nasıl yapmak” anlamlarını taşımaktadır.

Ta kançaar-çoonur kiji men tynaan. (TS II, 60) “Bilmem ne yapacağım.”

1.2.1.5. çoonzun

Emir-istek 3. teklik kişi çekiminde bir biçimdir, *kançal-* fiiliyle birlikte kullanılır:

Uruum inak kijizinge barzın. Uyan aşak ta kançalzın-çoonzun... (Tirçin, 182) “Kızım sevdiğine varsın. Uyan aşak bilmem ne yapsın/ne olsun...”

1.2.2. *çoor*¹³ (*kançaar-çoor*)

Çüü zamiri ile *bol-* fiilinin gelecek zaman ekli biçimi *bolur/boor* yapısından kalıplaştığı anlaşılmaktadır. Kullanımı, *kança-* fiiliyle birlikte tanıklanmakta ve “ne yapmak, nasıl yapmak; Ne yapmalı? Nasıl yapmalı?” anlamlarını vermektedir.

Urug mençe körbüsaan, kançaar-çoor deenzig bodanıp oluruptu. (Sagan-ool, 229) “Çocuk bana doğru bakarak, ne yapmalı der gibi düşünüyordu.”

1.2.3. *çoop* (*kançap-çoop*)

Bu yapının, *çü/çüü* zamiri ile *bol-* fiilinin {-up} zarf-fiil ekli biçimi *bolup/boop* sözcüklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir (krş. 1.2.4). Kullanımı *kança-* (*kançap*) fiiliyle birlikte tanıklanmakta ve “nasıl, ne şekilde” anlamlarını vermektedir.

“Kançap-çoop çurttar kiji boor men?” dep, Kejik-kıs kara çaaskan artıp kalgaş bodanıp... (Dongak, 118) “Nasıl yaşayacağım ben?” diye, Kejik-Kıs bir başına kalınca düşünüp...”

1.2.4. *çop*

“Niçin, neden” anlamında soru zarfı olarak kullanılan bir sözcüktür. *Çop* biçiminin ortaya çıkışı, yukarıda (1.2.3) gösterilen *çoop* sözcüğüyle aynı şekilde olmalıdır: *çüü bolup/boop > çoop > çop*. Burada farklı olarak ikincil uzunluk yitirilmiştir. Tofa Türkçesinde uzunluğu koruyan *çoop* “niçin, neden” biçimi bunu desteklemektedir.

Çop hülümzürüp or sen... (Kenin-Lopsan, 16) “Niçin gülüyorsun...”

Cümle sonlarında “ki, değil mi, ya” anlamlarında pekiştirme edatı olarak da kullanılır:

Bis kadı keldivis çop. “Biz birlikte geldik (ya) [birlikte gelmedik mi].” (TRS, 540)

1.3. Zamirlerden +{LA-} ekiyle türemiş fiiller

Bu grupta *bo*, *döö*, *kayı*, *mınaar*, *inaar*, *ııay* zamir ve zarflarından {+LA-} ekiyle türemiş fiiller yer almaktadır. Bunlar genel olarak türedikleri zamir veya zarfın içeriğine bağlı olarak “o yöne gitmek, o yöne hareket etmek” anlamını taşırlar.

1.3.1. *bola-*

Bo işaret zamirinden türemiştir ve “bu yoldan gitmek, buradan gitmek” anlamına gelir.

Bolaar bolzunarza, dürgen çede beer siler. (TS I, 275) “Bu yoldan giderseniz, hızlı varırsınız.”

Moola- varyantı da vardır:

Çanarda baza moolaar bis. (TS II, 361) “Dönerken de bu yoldan gideriz.”

¹³Bu sözcükle sesteş bir *çoor* biçimi daha bulunmaktadır, ancak bunun oluşumu *çüve bolur/boor* yapısından kaynaklanmış olmalıdır. Birkaç farklı anlam ve görevi bulunan sözcük, bir pekiştirme edatı olarak da kullanılmaktadır: *Moldurganı kaapkaş, düne-daa bolza, artı kılaştap ajar çoor be? (Sarıg-ool,109) “Düveyi bırakıp, gece de olsa, geçidi yürüyerek aşabilir miyiz (kıl)?” Ooñ şakkani kiji dirilbes. Çılandan artık horalıg çoor. (Sarıg-ool,71) “Onun soktuğu insan yaşamaz. Yılandan daha zehirli dir.”* Tuva Türkçesinde *çüve* “şey” sözcüğünün cümle sonlarında bir pekiştirme edatı/enklitik özelliğiyle kullanılması dikkat çekici özelliklerdendir (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Monguş (2009), Özbek (2021). Aynı şekilde *boor* (< bol-ur) sözcüğü de bir pekiştirme edatı olarak kullanılmaktadır. Bu iki sözcüğün üst üste kullanımından *çüve boor > çoor* oluşumu, tıpkı *çoon-* tabanındaki fiiller gibi, mümkündür. Hatta *boor çüve* yapısı da kalıp olarak aynı fonksiyonda kullanılabilmektedir (Özbek, 2021, s.241).

1.3.2. dööle-

Döö zamiri Tuva Türkçesinde *ol* zahirine göre daha uzaktakini işaret eden bir zamirdir (Arıkoğlu, 2007, s. 1189). *Dööle-* fiili “o yoldan gitmek” anlamına gelmektedir.

Bis bolaar bis, siler dööleer siler. (Sat & Salzınmaa, 228) “Biz bu yoldan gideceğiz, siz o yoldan gideceksiniz.”

Döö zamirinin uzaklık derecesi bakımından çeşitleri olan *düü*, *doo*, *duu* varyantlarına bağlı olarak *düüle-*, *doola-*, *duula-* fiilleri de görülebilmektedir (GTY, s. 238).

1.3.3. kayıla-

Tuva Türkçesinde *kayı* sözcüğü “hangi” anlamında bir soru zarfıdır. *Kayıla-* fiili de “hangi yoldan gitmek, nereden gitmek” anlamında soru ifadesi taşıyan bir fiil olarak kullanılmaktadır. Bu bölümdeki zamir-fiillerin soru şeklidir.

Kayılaar bis? (TS II, 42) “Nereden gideceğiz?”

Kayılap şeklinde “nereden, nasıl” anlamında da kullanılabilmektedir:

Kayılap kejer sen? (TS II, 42) “Nereden geçeceksin?”

1.3.4. mınaarla-

Bir yer-yön zarfı olarak kullanılan *mınaar* “buraya, burada” sözcüğünden türemiş bu fiil, “buraya, gösterilen tarafa gitmek” anlamına gelmektedir.

Ulug nazılıglar, döödüve mınaarlañar. (TS II, 388) “Yaşı büyük olanlar, bu tarafa gidin.”

1.3.5. maarla-

Inaar “oraya, orada” yer-yön zarfından türemiştir; “oraya gitmek” anlamını taşır.

Bis inaarlaar çay alınmadıvıs. “Biz oraya gidecek zaman bulamadık.” (TRS, 595-596)

1.3.6. ııayla-

Zarf olarak kullanılan *ııay* “öte, öteye, oraya; sonra” sözcüğünden türemiştir; “uzaklaşmak” anlamına gelmektedir.

Çook töreldiñ ugu oon uzudap, dört adadan ııaylaarga, ırak törel deer. “Yakın akrabanın soyu, ondan ayrılıp, dört nesilden uzaklaştığında uzak akraba olur.” (TTG, 402; 526)

Sonuç

Tuva Türkçesinde zamir kökenli olan ve üç ayrı grupta oluşum özelliği gösteren fiiller tespit edilmiştir: 1. *ınça*, *mınça* ve *kança* zamir tabanlarından türemiş fiiller, 2. *çü/çüü* soru zamirinden türemiş fiiller, 3. {+LA-} ekiyle türemiş fiiller. Farklı yapı özelliği gösteren bu fiiller, kökenlerinin zamir olması bakımından ortaktır; bu nedenle incelemede bir arada ele alınarak bütüncül bir şekilde gösterilmiştir.

Birinci gruptaki fiiller; *kança-/kançal-/kançan-*, *ınça-/ınçal-/ınçan-* ve *mınça-/mınçal-/mınçan-* ile bunların türevlerinden oluşmaktadır. İncelemede bu fiillerin; *kança*, *ınça* ve *mınça* zamir tabanları ile *kıl-*, veya dönüşlü şekli *kın-* fiilinin birleşmesinden oluştuğu; bu birleşme sonucunda ilkin *kançal-/ınçal-/mınçal-* ve/ya *kançan-/ınçan-/mınçan-* biçimlerinin, ardından

örnektir. Bu fiillerin ortaya çıktığı sonucuna varılmıştır. Tuva Türkçesinde bu fiillerden türeyip kalıplaşmış pek sözcük, sözlükselleşme veya gramerleşme olayları bakımından tipik örnekler arasındadır. Tüm bu biçimler incelemede alt başlıklar halinde yapı ve anlam özellikleriyle ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

İncelemede yer alan ikinci gruptaki fiiller ve bunlardan türemiş sözcükler şu şekildedir: *çoon-* (*çoongan*, *çoondu*, *çoonuyun* vb.), *çoor*, *çoop*, *çop*. Bu sözcükler; kip, zaman ve zarf-fiil ekleriyle kalıplaşmış hâlde kullanılır ve “nasıl yapmak, nasıl olmak, ne yapmak, ne olmak” bağlamında anlamlar ifade ederler. Bu yapıların *çü/çüü* soru zamiri ile *bol-* fiilinin birleşmesinden oluştuğu sonucuna varılmıştır. Ortak oluşum özelliği gösteren bu sözcüklerden bir kısmının işlek kullanımı yoktur, bir kısmı ise zarf ve edat olarak kullanım alanına sahiptir.

Üçüncü gruptaki fiiller, birtakım zamir ve zamir kökenli zarflardan {+LA-} ekiyle türemiş sözcüklerdir. *Bo+la-*, *döö+le-*, *kayı+la-*, *munaar+la-*, *inaar+la-*, *ııay+la-* şeklindeki bu fiiller; türedikleri köke bağlı olarak “o yöne gitmek, o yöne hareket etmek” anlamını taşırlar. Genel Türk dilinde yaygın olmayan bu kullanımlar bilhassa dikkat çekicidir.

Tüm bu biçimler, Türk dilinin türetme ve kelime yaratma bakımından sınırlarını göstermek açısından da dikkate değerdir.

Kısaltmalar

- ATS: Altayca-Türkçe Sözlük (Gürsoy-Naskali, E. & Duranlı, M., 1999)
 EDAL: Etymological Dictionary of the Altaic Languages (Starostin, S., Dybo, A. & Mudrak, O., 2003)
 EDPT: An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish (Clouston, Sir G., 1972)
 ESTuvY : Etimologičeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıkı I/III (Tatarintsev, B. İ., 2000, 2004)
 ESTY: Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Sevortyan, E. V., 1974)
 EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu, A., 2011)
 GTY: Grammatika Tuvinskogo Yazıkı - Fonetika i Morfologiya (İshakov, F. G. & Pal'mbah A. A., 1961)
 KS: Kırgız Sözlüğü (Yudahin, K. K., 2011)
 TD: Tuva Destanları (Arıkoğlu, E.& Borbaanay, B., 2007)
 TDS: Tuva Destanlarının Söz Varlığı (Özbek, E. E., 2016).
 TKD: Tıva Kahramanlık Destanları II (Ergun, M. & Aça, M., 2005)
 TS I/II: Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıkı/Tıva Dıldıı Tayılbrılıg Slovarı (Monguş, D. A., 2003)
 TTG: Tuva Türkçesi Grameri (Gündoğdu, V. K., 2018)
 TW: Tuwinischer wortschatz mit Alttürkischen und Mongolischen parallelen (Ölmez, M., 2007)
 UW: Uigurisches Wörterbuch (Röhrborn, K., 2015)

Lehçe ve dönem adları:

Alt.: Altay Türkçesi	KKalp.: Karakalpak Türkçesi
ET: Eski Türkçe	Tof.: Tofa Türkçesi
Kaz.: Kazak Türkçesi	Tuv.: Tuva Türkçesi
Kır.: Kırgız Türkçesi	Uyg.: Eski Uygur Türkçesi

Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III – İndeks*. (Haz. Eraslan K., Sertkaya O. F. & Yüce N.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arçın, S. M. (2021). *Çağdaş Sibirya Türk lehçelerinde zamirler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2007). Tuva Türkçesi. Ercilasun, A. B. (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri (1150-1228)* içinde. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arıkoğlu, E. & Borbaanay, B. (2007). *Tuva destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydemir, İ. A. (2009). *Konverbien im Tuwinischen eine untersuchung unter berücksichtigung des Altai-Dialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Aydemir, İ. A. (2015). Tuvacada sözlükselleşmiş zarf-fiilli yapılar. *Türkbilig*, 30, 223-230.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Choi, H. (1991). Ana Altayca iyelik zamiri *n. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1, 191-196.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of the pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dorju, M. D. (2011). *Tıva dıldın dialekt slovarı (dialektologičeskiy slovar Tuvinskogo yazıkı)*. Kızıl: Tıvanın Gumanitarlıg Şinçilelder İnstitutı.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun A. B. & Akkoyunlu Z. (2015). *Dîvânı Lugâtî't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Ergun, M. & Aça, M. (2005). *Tıva kahramanlık destanları II*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Gabain, A. V. (1950). Die pronomina im alttürkischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 100, 581-591.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev. M. Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük ve dizinler)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gündoğdu Koçoğlu, V. (2010). Tuva Türkçesindeki ünlü uzunluklarına dair. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), 73-80.
- Gündoğdu Koçoğlu, V. (2018). *Tuva Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürsoy-Naskali, E. & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- İshakov, F. G. & Pal'mbah A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo yazıkı - fonetika i morfologiya*. Moskva: İzdatel'stvo Vostochnoy Literaturı.
- Johanson, L. (1998). The structure of Turkic. Johanson, L. & Csató, É. Á. (Ed.), *The Turkic Languages (30-66)* içinde. London-New York: Routledge.
- Kocasavaş, Y. (2004). *Türkçede şahıs zamirleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1959). Türk dilinde +ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 17 (3-4), 275-358.
- Kotwicz, W. (1936). Les pronoms dans les langues Altaïques. *Prace Komisji Orientalistycznej*, 24, Krakow.

- Krueger, J. R. (1977). *Tuvan manual*. Bloomington: Indiana University Publications.
- Menges, K. H. (1963). Die Sibirischen Türk Sprachen. *Handbuch der Orientalistik*, 5(1), 72-138.
- Menges, K. H.. (1995) *The Turkic languages and peoples – an introduction to Turkic studies*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Monguş, D. A. (Ed.). (2003). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka I/Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı I*. Novosibirsk: Nauka.
- Monguş, D. A. (2009). O slujebnih funktsiyah slov kiji, ulus i çüve v Tuvinskom yazıke. Biçeldey, K. A (Ed.), *Tuvinskiy Yazık i Pismennost'* (96-117) içinde. Kızıl: Tıvapoligraf.
- Monguş, D. A. (ed.). (2011). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka II/Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı II*. Novosibirsk: Nauka.
- Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer wortschatz mit Alttürkischen und Mongolischen parallelen - Tuvacanın sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca denklilikleriyle*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Özbek, E. E. (2016). *Tuva Destanlarının Söz Varlığı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özbek, E. E. (2021). Tuva Türkçesinde “kiji”, “ulus” ve “çüve” sözcüklerinin dilbilgisel kullanımları. *Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu-II Tam Metin Bildirileri*, (Ed. Yolcu, M. A.&Aça, Mustafa). İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 221-245.
- Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic linguistics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ragagnin, E. (2011). *Dukhan, a Turkic variety of northern Mongolia, description and analysis*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ramstedt, G. İ. (1957). *Vvedeniye v Altayskoye yazıkoznaniye morfologiya*. (Almancadan Rusçaya çev. L. S. Slonim). Moskva: İzdatel'stvo İnostrannoy Literaturı.
- Rassadin, V.İ. (1976). Nekotoriye osobennosti morfologii Tofalarskogo yazıka. *Turcologica – k semidesyatiletıyu akademika A N.Kononova*. Leningrad: İzdatel'stvo “Nauka”, 133-141.
- Rassadin, V.İ. (1978). *Morfologiya ofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii*. Moskva: Nauka.
- Rassadin, V. İ. (1995). *Tofalarsko-Russkiy – Russko-Tofalarskiy slovar'*. İrkutsk: Vostoçno Sibirskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches wörterbuch, sprachmaterial der vorislamischen Türkischen texte aus zentralasien – Neubearbeitung- II Nomina – Pronomina- Partikeln, Band 1: a-asvık*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sat, Ş. Ç.&Salzınmaa, E. B. (1980). *Amgı Tıva literaturlug dıl*. Kızıl:Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Schönig, C. (1993). Das Tofa, eine neue türkische schriftsprache in der Sowjetunion. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 12, 192-202.
- Schönig, C. (1998). South Siberian Turkic. Johanson, L. & Csató, É. Á. (Ed.), *The Turkic Languages* (403-416) içinde. London-New York: Routledge.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologičeskiy slovar' Tyurkskih yazıkov (obshetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na glasniye)*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- Starostin, S., Dybo, A. & Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden–Boston: Brill.
- Tatarintsev, B. İ. (2000). *Etimologičeskiy Slovar Tuvinskovo Yazıka I*. Novosibirsk: Nauka.

- Tatarintsev, B. İ. (2004). *Etimologičeskiy Slovar Tuvinskovo Yazıka III*. Novosibirsk: Nauka.
- Tekin, T. (1968). *A grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tekin, T. (2013a). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2013b). Üçüncü kişi iyelik eki üzerine. Yılmaz, E. & Demir, N. (Ed.), *Makaleler I (117-122)* içinde. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Temir, A. (1946a). Uygurca ançulayı ve Altay dillerindeki ançu sözü hakkında. *Türk Dili Belleten*, Seri: III (6-7), 569-589.
- Temir, A. (1946b). Uygurcada kalı ve Altay dillerindeki ka- zamiri hakkında. *Beşinci Türk Dil Kurultayı – 1945*. İstanbul: Cumhuriyet Basımevi, 280-293.
- Temir, A. (1956a). Die konjunktionen und satzeinleitungen im Alt-Türkischen I. *Oriens*, 9(1), 41-85.
- Temir, A. (1956b). Die konjunktionen und satzeinleitungen im Alt-Türkischen II. *Oriens*, 9(2), 233-280.
- Tenişev, E. R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Ensiklopediya".
- Tenişev, E. R. (Ed.) (1988). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov – morfologiya*. Moskva: Nauka.
- Tosun, İ. (2011). *Tuva Türkçesinin şekil bilgisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tosun, İ. (2017). Tuva Türkçesinde “ol” enklitiği. Öbek, A. İ. vd. (Ed.), *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı (312-325)* içinde. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Uçar, E. (2017). Eski Türk yazıtlarındaki ança'nın Türkiye Türkçesine aktarımı üzerine bazı dikkatler. *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(11), 408-419.
- Yavuzarslan, P. (1993). Anadolu ağızlarında *ha (*ka) zamirinin türevleri. *Türkoloji Dergisi*, 11(1), 309-320.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (Çev. A. Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- “Derleme Sözlüğü” (DS), <https://sozluk.gov.tr/> 06/01/2022
- “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü” (KTLS), <https://sozluk.gov.tr/> 03/12/2021

Taranan eserler:

- Arakçaa, K. (1967). *Aldın Çuurga*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Çadamba, L. (2003). *Toolçurgu Toju Çurtum*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Darjay, A. (1994). *Çurttaarın Küzezinze*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Darjay, A. (2004). *Dülgeezinnig Ayan*. Kızıl: TR-nin Niiti Bolgaş Professional Ööredilge Yamızı.
- Dongak, E. (2010). *Kejik-Kıs*. Kızıl: Tıvanın Y. Ş. Künzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri.
- Duyungar, M. (1996). *Hölegeler*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Kenin-Lopsan, M. (1965). *Ulug Hemnin Şapkını*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Kudajı, K. (2007). *Bistin Üyenin Maadırı*. Kızıl: Tıvanın Y. Ş. Künzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri.

- Sagan-ool, O. K. (1975). *Çogaaldar Çundızı II*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Sarıg-ool, S. A. (1978). *Angır-ooldun Tooçuzu*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Seglenmey, O. (1988). *Ançı Ugbalıskı*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Tırçin, M. (1992). *Küdeeler*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.

Extended Abstract

Tuvan, one of the Turkic languages of Southern Siberia, has pronominal verbs as an interesting feature whereas some of them are not common in Turkic in general. In this study, pronominal verbs and their derivatives in Tuvan are examined. In previous studies, the structural and morphological features of these verbs have not been analysed profoundly. Therefore, one of the major goals of this study is to reveal the structural features of these verbs in detail. One another goal of the study is to represent the words in this category in Tuvan as a whole. The study seeks answers to the following questions: How were these verbs formed? What are the usages of these words in the language?

In various studies in Turkic languages, some pronoun originated verbs have been mentioned in general (Krueger 1977, Schönig 1998, Johanson 1998). Some studies on Tuvan or languages very close to Tuvan mention these kind of verbs. Among them, İshakov&Palmbah 1961 has the most detailed explanation. They suggest that verbs *İNÇA-*, *MİNÇA-*, *KANÇA-* may be formed by disappearing the verb *kİL-* which is used after pronoun stems. Rassadin examines this issue in his studies about Tofalar which has also pronominal verbs similar to Tuvan. He tries to make a connection between Tofalar *İN'CA-* and Old Turkic *ančip*, *inčip*. Schönig, Ragagnin and Gündoğdu accept that these verbs are formed by the suffixes Tofalar {+JA-} and Tuvan {+čA-}. Among them, İshakov and Palmbah's proposal is more acceptable but as it is going to be mentioned in the following paragraphs, we are going to deal with these structures in a different way. Also, when the concept of 'pronominal verbs' in Tuvan is considered as a whole, it is seen that these verbs are not restricted with the mentioned ones. In this study, different kinds of pronominal verbs and their derivatives in Tuvan are represented together.

In this study, pronominal verbs in Tuvan are classified into three groups: 1. derivations of pronominal stems *İNÇA*, *MİNÇA* and *KANÇA*, 2. derivations of interrogative pronoun *čÜ/čÜÜ* "what", 3. derivations through the suffix {+LA-}. In each section of the study, structural aspects of these words are discussed and usages of the words derived from these verbs are represented by sample sentences in sub-headings. According to the data analysed, the findings and conclusions of the study are as follows:

First group verbs are *KANÇA/kançal/kančan-*, *İNÇA/inçal/inčan-*, *MİNÇA/mİNçal/mİNčan-*. The pronominal stems and verbs are same in the case of *KANÇA/kanča-*, *İNÇA/inča-*, *MİNÇA/mİNča-*. While the difference between noun and verb roots/stems is definite in Turkic, this case is an unusual phenomenon. It is obvious that the verbs *KANÇA-*, *İNÇA-*, *MİNÇA-* are related with the pronoun stems *KANÇA*, *İNÇA*, *MİNÇA*. The question is why these words are same, and this question needs to be answered. This study claims that the forms *kançal/inçal/mİNçal-* or *kančan/inčan/mİNčan-* emerged before the forms *kanča/inča/mİNča-*. Initially, the verb *kİL-* "to do" or *kİNNİR* "to be" (< *kİL-in-İR*, reflexive form of *kİL-*) must have been used after the pronoun stems *KANÇA/inča/mİNča*. Then, as a result of a fusion, the given initial forms may have been shaped. In this case, contraction is the reason of the fusion. As a characteristic feature of Tuvan, secondary long vowels appear after contraction. But we can see some examples which lost their long vowels. Verbal forms analysed in the study are one of these cases. And also Tofalar language keeps the secondary vowel length in some pronominal verb forms which is similar to Tuvan.

The second group of verbs and their derivatives are: *čoongan*, *čoondu*, *čoor*, *čoop*, *čoonuyn*, *čoon-*, *čop*. In this study, it is claimed that they consist of fusion of the interrogative pronoun *čÜ/čÜÜ* "what" and the verb *bol-* "to be". At first sight, their morphemes are not clear. In previous studies we could not come across a detailed analysis of these words. But in Dorju's (2011) work, we detected a form as *čoolgay* which is demonstrated as *čÜve bolgay* in literary language. This is a significant link and an important argument to demonstrate that the forms mentioned above come from a compound *čÜ/čÜÜ bol-*.

Third group of verbs in the study are formed by the suffix {+LA-} from some pronouns and adverbs. Depending on their roots/stems, they express the meaning of "to go or to move to a direction".

All of the given forms are typical samples of grammaticalization and lexicalization in Tuvan.